

Новинарска етика

Научен труд

д-р Андон Мајхошев

Original research paper

Ph.D., Andon Majhosev

ПРОФЕСИОНАЛНИ СТАНДАРДИ НА НОВИНАРСКАТА ПРОФЕСИЈА

Апстракт

Новинарството како јавна професија е тешка и одговорна. Неговото функционирање се заснова на определени професионални стандарди, кои новинарите треба стриктно да ги почитуваат. Предмет на овој труд се основните професионалните стандарди на новинарската професија кои се универзални и задолжителни. Во трудот ќе се фокусираме на најважните професионални стандарди на новинарската професија кои се регулирани во Етичкиот кодекс на новинарите. Како фундаментални професионални стандарди на кои ние ќе се задржиме се: слободата на изразување, слободата на критика, вистината, точноста, чесноста, чување на приватноста, чувањето на изворот на информација, недискриминацијата, стручност, компетентност и одговорност и други.

Клучни зборови: слобода на изразување, слобода на критика, вистина, точност, честост, одговорност, непристрасност, независност.

PROFESSIONAL STANDARDS OF THE JOURNALISM PROFESSION

Abstract

Journalism as a public profession is a difficult and responsible. Its operation is based on certain professional standards that journalists should strictly obey. The subject of this paper is the basic professional standards of the journalism profession, which are universal and mandatory. This paper will focus on the most important professional standards of journalistic profession regulated in the Code of Ethics of journalists. As a fundamental professional standards that we will keep are: freedom of expression, freedom of criticism, truth, accuracy, honesty, keeping privacy, keeping the source of information, non-discrimination, professionalism, competence and responsibility and others.

Key words: freedom of expression, freedom of criticism, truth, accuracy, honesty, responsibility, impartiality, independence.

Вовед

Денес живееме во свет на информации и информатичко општество. Тие што ги поседуваат информациите, значи дека се во тек со настаните, односно во тек со општествениот развој. Поседувањето на вистинска информација во вистинско време преставува големо богатство. Тоа значи дека информацијата ни овозможува да донесиме правилна и ефикасна одлука за нашата иднина, за иднината на општеството.

Информацијата е една од најважните производи и од неа зависат понатамошните општествени текови. Оттука лицата кои професионално се бават со информациите и информирањето стануваат многу важни и влијателни во јавниот живот. Поради тоа новинарската професија е на пат да постане света, која обврзува. Новинарската професија изискува интелектуални, стручни и морални квалитети. Поседување на интелектуални и стручни квалитети, без морални вредности, професијата новинар не е комплетна. Новинарството е одговорна јавна професија. Тоа значи дека новинарите како носители на професијата треба да се однесуваат одговорно и професионално во извршувањето на новинарската професија. Новинарите се јавно око и уво, кои ја согледуваат и наслушуваат јавноста.¹ Тие ги пренесуваат информациите, но се и критичари во општеството. Поради нивниот критички став кон одредени негативни општествени појави, новинарите се изложени на најразновидни притисоци од разни центри на моќ (политички, финансиски, интересни групи). Затоа, оваа професија бара силна личност со силен карактер кој е подготвен да ги издржи сите предизвици и притисоци кои доаѓаат од најразлични страни.

Новинарската професија, како слободна и отворена професија бара да се има надареност, волја, страст, љубопитност, знаење, моќ на запазување и просудување на реалноста. Преку општествената положба на новинарската професија може да се процени демократскиот капацитет на општеството, односно гарантирањето на слободата на изразување, мислење, информирањето, критиката или воопшто постоење на слободен и демократски живот.

Ние ги користеме информациите што ни ги нудат новинарите и врз основа на нив донесуваме одлуки кои понекогаш се поврзани со животот или смртта. Единствено вистинската информација можеме да ја користиме како права информација.

Професионални стандарди на новинарската професија

Создавањето на професионални стандарди на новинарството е долг и макотрпен историски процес.² За да се достигнат денешните професионални стандарди беше потребно да поминат неколку столетија. Развојот на овие стандарди е тесно поврзано со борбата за човековите слободи и права. Во почетокот професионалната борба на новинарите се однесувала на слободата на изразување и слободата на критика, за да

¹ Ч. Чупиќ, *Медијска етика и медијски линч*, Чигоја штампа, Београд, 2010, стр.11.

² Daniel Korní, *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999.

подоцна борбата се одвивала за *независност и интегритет на професијата и медиумите*. Денес, составен дел на професионалните стандарди се: *вистината, точноста, чесност (објективност), непристрасност, чување на изворот на информацијата, почитување на личноста (приватноста) која е предмет на информирање, елиминирање на било кој облик на дискриминација и одговорност на новинарот*.

Што преставува слободата на изразување?

Слободата на изразувањето е стемеж на човекот од античките времиња до денешен ден. Историски гледано слободата на изразување се развивала како перманентна борба на човекот со власта и другите центри на моќ кои ја забранувале или ограничувале. Политичките слободи и права го изразуваат политичкиот субјективитет на граѓанинот и му овозможуваат да учествува во политичкиот живот на заедницата (државата). Слободата на изразување е демократско право и суштински израз на демократијата. Оттаму, ова право е едно од централните права од чие постоење или непостоење во голема мера зависи остварувањето на другите политички права, односно тоа е предуслов за уживање на други права и слободи загарантирани со Европската конвенција за човекови права. Слободата на изразување е уредено во членот 10 став 1 на ЕКЧП, кое создавачите на овој член за модел го имале членот 19 од Универзалната декларација за човекови права (1948), Првиот амандман на Уставот на САД, членот 11 од Француската декларација за правата на човекот и граѓанинот и др. Заедно со останатите права и слободи, таа ги заштитува правото на индивидуите да го обликуваат и да го изразуваат своето мислење, но и право да основаат и здруженија кои ги поттикнуваат и шират своите колективни мислења и ставови за општествената реалност. Слободата на изразување произлегува од основното човеково природно право – *право на слобода*. Ова подразбира дека без слобода нема слободни индивидуи ни слобода на општеството. Од тоа основно право произлегуваат и други посебни права на слобода како што се слобода на духот и слобода на комуницирање со останатите луѓе. Во рамките на слободата на духот се слободата на мислата и совеста и слободата на изразување, односно слобода на мисла и совест и слобода на изразување на мислења и идеи – *слобода на информирање*.

Една анализа направена на 142 светски устави покажува дека 124 од нив или 87,3% содржат гаранција на слободата на изразување. Наспроти тоа, само 66 устави или 46,5% забрануваат мачење или сурово, нечовечно или понижувачко постапување.³

Слободата на изразување овозможува на секој поединец, па и на професионалните новинари, право на тоа да никој неможе да го спречи (ниту државата, ниту власта, опозицијата) слободно да се изразува. Доколку со одредени постапки на поединци, групи, институции *“се доведува во прашање или ограничува, односно оневозможува изразување на мислење, објавување и дознавање на факти, податоци,*

³ Janis M., Kay R., Bradley A.....: *European Human Rights Law*, Clarendon Press, Oxford , 2000.

настани, таму нема демократска јавност ниту демократија.“⁴ Со чл. 10 на ЕКЧП заштитата на слободата на изразување се однесува и на информациите и ставовите изразени (искажани) од страна на една мала група или на едно лице, дури и кога таквото мислење е крајно неприфатливо за мнозинството. Во таа насока, интересно мислење има кажано Џон Стјуарт Мил, кој отфрлајќи ја тиранијата на мнозинството вели: "ако целото човештво минус еден човек имаше исто мислење, човештвото повеќе не би било оправдано кога би го замолчувало тоа лице, за разлика од него, тој ако би имал моќ, би бил оправдан за замолчување на човештвото."⁵

Да се сочува слободата на изразување не е лесно и едноставно. Таа била и ќе биде на удар на голем број на моќници (политички, економски, финансиски) кои сакаат да воспостават контрола врз работата на новинарите и медиумите. Непримерен облик на загрозување и ограничување на слободата на изразување во новинарската професија е цензурата. Вообичаено, цензурата најчесто ја спроведуваат државата, сопственикот на медиумот и уредувачкиот одбор (колегиум). Како подоблик на цензурата се јавува и автоцензурата. Слободата на изразување и цензурата се две спротивставени појави со сосема различни цели.

Сепак, слободата на изразување во демократските општества не може да биде апсолутна. На пример што би се случило кога две индивидуи, во името на правото на слободата на изразување непримерно и неаргументирано кажуваат лаги еден за друг, односно искажуваат навредливи зборови. Или, пак, за време на изборна кампања политичките партии да лепат плакати едни врз други. Со ограничување на слободата на изразување потребно е да се овозможи остварување на другите права и слободи: слобода на движење, правото на приватност, правото на здружување и др.

Случај *Thorgeir Thorgeirson*: Во јуни 1992 година во случајот *Thorgeir Thorgeirson* против Исланд за осуда на апликантот (новинар) по објавување на две статии во еден весник за наводна полициска бруталност. Првата статија имала форма на писмо адресирано до министерот за правда, кој бил повикан да формира комисија за "испитување на гласините, кои постепено стануваат јавно мислење, дека има се поголема бруталност во рамките на полициските сили од главниот град Рејкјавик, кои се замолчуваат на неприроден начин".⁶ Новинарот притоа посочува само еден новинар кој бил жртва на полициската бруталност. Опишувајќи ги полициските службеници тој напишал: "бидејќи вие сте министер за правда, а со тоа и раководите со овие диви сверови во униформа кои лазат наоколу, тивко или не, низ џунглата на ноќниот живот во нашиот град....цимерите на момчето ми кажаа дека неговите повреди биле нанесени од галамџии од еден ресторан и некои полицајци. Отпрвин не можев да поверувам во тоа, па се распрашав во болницата и да, тие беа во право; стануваше збор за жртва на ноќната

⁴ Војин Димитриевиќ, Милан Пауновиќ, Владимир Ѓериќ, *Људска права*, Београдски центар за људска права, Досие, Београд, 1997, стр.318-320.

⁵ Mil J. S., Himmelfarb G.: *On Liberty* (Penguin Classics), Viking Press, July 1982

⁶ *Thorgeir Thorgeirson v. Iceland* A239 (1992) parag. 59-70

патрола на Рејкјавик....".⁷ Новинарот (апликантот) во втората статија потенцира дека: "полициското однесување било толку типично за она што постепено станува јавен имиџ на нашите полициски сили како се бранат себеси: злоупотреба, фалсификат, незаконски дејствија, суеверие, брзоплетост, некомпетентност."⁸

Слобода на критиката е аспект на слободата на изразување. Понекогаш власта знае да заспие и да не ги гледа општествените проблеми на рационален начин. Последица на тоа е правење на грешки кои понекогаш можат да бидат со несогледиви последици. Новинарот е тој кој што може слободно да ја критикува и контролира власта за направените пропусти и евентуални злоупотреби во вршењето на истата. Тој со своето критичко и јавно изнесување на фактите допринесува власта да го корегира своето однесување, а со тоа и се спречат поголеми негативни последици врз општеството и граѓаните. Критиката преставува конструктивна опомена, совет, рационално соочување и согледување на реалноста, мислењата, аналитичко согледување на проблемот, со цел да се реши на еден демократски и аргументиран начин. Секоја власт во аргументираната критика на новинарите треба да гледа сојузник, а не противник. Критиката овозможува на власта да се отрезни, да ги согледа сопствените слабости во владеењето, како и да преземе соодветни мерки и активности во отстранувањето на грешките. Новинарите кои во својата професија се раководат од начелото на независност и критичко мислење се добри професионалци, кои се ценети во јавноста, но непосакувани од моќниците. Ретко која власт поднесува критика, дури и кога таа е добронамерна и аргументирана.

Критиката е многу важна и заради контрола на власта во вршењето на јаните работи. Таму каде што постои слобода на критика и контрола добро функционира целокупниот систем и обратно. Слободата на изразување и критика овозможува професионална независност и интегритет. Независноста се стекнува со неприфаќање на било какви привилегии (материјална, финансиска), како и отфрлање на надворешни влијанија врз новинарската професија. Интегритетот бара интелектуална способност, стручност, компетентност и морална култура. Само способни и стручни новинари, поткрепени со морално делување и однесување, можат да стекнат интегритет во професијата. Не е доволно само да се поседува стручност и компетентност, туку и моралност.

Вистината е фундаментот на секоја професија, особено на новинарската. Без вистина нема иднина на ниту едно општество. Вистината или ја има или ја нема. Полуистината (нецелосна информација) е еднаква на шпекулација. Информацијата е вистинита кога таа е сеопфатна и целосна. Новинарот има професионална обврска да пренесе точна информација за настанот. Секој факт кој јавно се објавува треба да се провери. Ако фактите се спорни и сумливи, тогаш јавноста треба тоа да го знае. Кога станува збор за изјава и таа треба да се провери дали е вистините и точна. Изјавите никогаш не треба да се фризираат, туку треба да се објавуваат во изворна форма. Вистината не е само професионален стандард туку и етичка норма, морална должност и

⁷ Маковеј Моника, Слобода на изразување, Водич за имплементација на член 10 од Конвенцијата за човекови права, Совет на Европа 2001, стр. 52

⁸ Ибид. 52-53

одговорност. Вистината има законска рамка, односно таа правно се штити и гарантира. Новинарот кој се држи до вистината самиот се штити од евентуални тужби и судски процеси. Недопустиво за новинарската професија е објавување на полувистина или нецелосна вистина. Многу новинари во трката за ексклузивност, слава и успех објавуваат информации кои не се проверени до крај, кои подоцна излегуваат како површни и нецелосни. Затоа, новинарите треба да бидат многу внимателни во објавувањето на информации и за еденист настан треба да консултираат повеќе извори со цел да се комплетира информацијата.

Точноста е следниот стандард на доброто извршување на професијата. Нема вистина без точност. Точноста се покажува преку вистински податоци, Во новинарството точноста често се доведуваат во прашање преку давање на неточни податоци за времето на настанот, името и презимето на учесникот, функцијата, фактите, мерките итн. Најчесто се греша во името и презимето на кои се однесува информацијата. Понекогаш (не)точноста може да предизвика непријатности за поединци, институции, претпријатија и сл.

Чесноста (објективноста) е својство на новинарот кое се покажува преку отвореност и исправно постапување во однос на другите и јавноста. Чесноста во новинарството претпоставува објективност, лична непристрасност, користење на факти, добра аргументација и целосен пристап во обработката на настанот, односно потенцирање на важните во однос на неважните факти, а не обратно, искреност кон јавноста без нејзино заведување или манипулирање. Чесноста на новинарот се огледа и преку одбивање на разни спонзорства, донаторства, подароци, патувања, честење и други форми на лична корист. Соработката и блискоста на новинарите со спонзорите преставува опасно загрозување на професионалните стандарди на новинарската професија.

Непристрасноста преставува професионален стандард на новинарот според кој тој треба да биде неутрален, односно не треба да држи и застапува страна за настанот за кој ја информира јавноста. Настанот треба да се прикаже онака како што е настанат држејќи се до фактите и аргументите. Непристрасноста подразбира и врамнотеженост во информирањето, односно подеднакво остапување простор на страните во настанот. Тој не треба да подлегува на разните притисоци и ако никогаш не прифати какви било услуги или подароци. Неутралната позиција е најдобриот пат на новинарот и медиумот. Тоа подразбира дека новинарот никогаш нетреба да прифаќа: да биде вклучен во какви било активности на изворот на информациите, каква било поврзаност со лоби-групи во поддршка на одредени личности или институции за кои известува новинарот, финансиски понуди, вработување на некој член од семејството и друго.

Чување на изворот на информација е еден од професионалните стандарди на новинарската професија и спаѓа во доменот на професионална тајна. На ова сугерира и Минхенската декларација според која “новинарот треба да ја почитува професионалната тајна и не го кажува изворот на информацијата добиена на доверба.”⁹ Тој треба да остане

⁹ Види чл. 6 од Декларација за правата и обврските на новинарите, Минхен, 1971.

тајна дури и кога новинарот се јавува во својство на сведок. Обврската да не се издава тајната на изворот на информацијата е морална обврска и преставува еден вид на морален договор помеѓу новинарот и тајниот извор на информацијата.¹⁰

Почитувањето на човековата личност – приватноста, исто така, преставува важен професионален стандард на новинарската професија. Овој стандард произлегува од два принципа: почитување на приватниот живот и заштита од повреда на честа. И овој професионален стандард произлегува од Минхенската декларација за правата и обврските на новинарите, според која ги обврзува новинарите *“да ја почитуваат приватноста на другите лица.”*¹¹ Приватната сфера припаѓа на поединецот и доколку во неа се навлезе без одобрување се крши правото на почитување на приватност или интимата на поединецот.

Од античка Грција и стариот Рим, па се до денес се прави разлика помеѓу јавното и приватното. Старите Грци и Римјани јавното го врзувале за политиката, односно за политичкото одлучување и одлуки (животот на слободните луѓе во агората или форумот), а приватно или интимно за животот на поединецот во семејството. Теориски и правно ова разграничување е јасно, но во конкретни ситуации тоа се покажува како многу деликатно и сложено. Тоа произлегува од одлуката на поединецот кој е јавна личност (актер, спортист) и заради одржување на неговата популарност, тие допуштаат да се пишува за нивниот приватен и интимен живот. Истото се однесува и за политичарите. Тие како носители на јавни функции се дел од јавната сфера. Се поставува прашање дали носителите на функции можат да имаат два одвоени животи: јавен и приватен. Колку нивниот приватен живот влијае на јавното делување? Колку нивното негативно однесување во приватниот живот може да се прифати?

Недискриминацијата, односно отфрлањето на дискриминацијата по било која основа: расна, верска, полова, старосна, национална, социјална, политичка, и др., исто така, преставува важен професионален стандард на новинарската професија, а која е поврзана со почитувањето на човековата личност и достоинство. Разликите помеѓу луѓето по било кој основ треба да се прифаќаат, но тоа не значи дека поради нив некој треба да се прифати а некој друг да се отфрли во јавноста. Единствена прифатлива поделба на луѓето се универзалните вредности: љубов, вистина, слобода, правда, солидарност, достоинство. Однесувањето кое ги загрозува наведените универзални вредности треба да се отфрлаат и јавно жигосуваат. Основната одговорност и задача на новинарската професија е јавно да пишуваат и зборуваат за негативните појави и да ги жигосуваат, бидејќи тие го разјадуваат општественото ткиво.

Во тесна врска со начелото на недискриминација е и начелото на одбегнување на говор на омраза (*hate speech*) во новинарската професија. Новинарската професија се темели на вистинито информирање со примена на избалансирана и позитивна терминологија, која нема да создава тензии по било која основа. Говорот на омразата во јавноста внесува негативни емоции, предизвикува конфликти, ја продлабочува

¹⁰ Ч. Чупиќ, Медијска етика и медијски линч, Чигоја штампа, Београд, 2007, стр. 22.

¹¹ Чл. 6 од Декларацијата за правата и обврските на новинарите, Минхен, 1971.

недовербата, ги дели луѓето по разни основи, за да на крајот заврши со насилство. Затоа не треба да се дозволи јавноста да се загадува со омраза, завист, презир, пакост. Зборови на омраза изречени или напишани во медиумите го поттикнува насилството и други облици на несоцијално однесување. Секоја омраза е деструктивна и осветничка. Тие што го практикуваат говорот на омразата немаат шанса за своја иднина, бидејќи произведува осветници кои било кога ќе се обидат да се реваншираат. Омразата *“по својата природа флуидна и тешко може да се задржи само во едно корито – таа секогаш покажува тенденција да нарасне и да се излие далеку од границите кои би сакале да ги поставиме”*.¹² Говорот на омраза е карактеристично за поделените општества (национална, верска, расна, социјална основа). Тоа е одраз на состојбите во општеството и политиката. Ако општеството е поделено тогаш и говорот на омразата не е исклучена.

Освен горенаведените професионални стандарди добриот новинар треба да поседува знаење, способност и совест. Наведените карактеристики преставуваат дополнување на погоре наведените стандарди на професијата. Со цел да се достигнат наведените стандарди, современото новинарство налага потреба од континуирано едуцирање и усовршување на новинарот. Одамна помина времето кога новинарите беа *“универзални незнајковци”* или *“енциклопедиски сезнајковци”*. Денес од новинарите се бара да поседуваат високо стручно образование, да имаат широко и продлабочено знаење од сите општествени сфери, широка култура, да знае да води дијалог и толерантен пристап на реалноста, да почитува различности.

Меѓу новинарите има професионалци кои немаат високо образование, стручност, ни широка култура. Последица на таквата состојба е лесно манипулирање со таквите новинари, како од сопствениците на медиумите, така и од власта. Сопствениците на медиумите преку таквите новинари си ги штитат сопствените интереси кои често се спротивни на јавниот интерес. Власта, преку таквите новинари ги лансираат пораките кои на нив им одговараат. Од таквата ситуација најголеми губитници се граѓаните и целокупната јавност. Затоа, граѓаните кон новинарската професија и медиумите гледаат со голема недоверба.

Медиумите и новинарите имаат мултидимензионална улога:

1. да пренесуваат информации важни за јавниот живот,
2. да посредуваат меѓу власта и граѓаните, односно државата и граѓанското општество,
3. да ја критикуваат и да вршат контрола на власта.
4. подигање на нивото на општа култура на граѓаните (и демократската политичката култура)
5. социјализација на личноста и политичка социјализација
6. пренесување на универзални, особено човекови вредности
7. влијание за формирање и ширење на вредности и вредносни систем.

¹² Nikola Milosevic, *Socijalna psihologija Staljinizma*, cas. “Filozofske studije”, br.XV, 1983, str.155.

Освен позитивна улога, медиумите и новинарите, можат да одиграт и негативна улога: ширење на агресија, деструкција, дефетизам, негативни емоции. Имено, тие можат да се претворат во средство за ширење на лаги, хушкање, измама, создадат лоши чувства (омраза, завист, пакост) и состојби (паника, страв, деморализираност), како и да создадат ментална состојба кај одредени групи и поединци кои лесно прераснуваат во агресија, па се до организирање на злосторства. На пример најголем дел од граѓанските војни започнуваат како вербална војна, која новинарите со своите новинарски прилози ја поддржуваат и распламтуваат, за да подоцна истата се трансформира во реална војна.

Од горенаведеното можеме да констатираме дека медиумите и новинарите имаат двострука улога: позитивна и негативна. Позитивната улога треба да се поддржава, а негативната да се елиминира. Развојот на професионалните стандардите на професијата преставува макотрпна работа.¹³

Моралното информирање и созревање на новинарите е долг и незавршен процес. Добриот новинар секогаш треба да се раководи од моќта на знаењето и моќта на совеста. Во новинарската свест совеста секогаш треба да биде професионална водилка и внатрешен закон. Човек кој поседува моќ на знаење, но не и моќ на совест, преставува стручњак без совест. Поради тоа, новинарите секогаш треба да имаат на ум никогаш да не ги одвојуваат овие два вида на моќ со кои располагаат.

Заклучок

Новинарската професија, како јавна и одговорна професија има голема улога во општеството. Најважна функција на новинарската професија секако е објективно да ги информира граѓаните за сите настани во земјата и странство. Освен тоа, вистинскиот професионализмот подразбира почитување на правните прописи, но и етичкиот кодекс на самата професија во кој се апострофирани професионалните стандарди на новинарската професија. Од анализата на содржината на Етичките кодекси на ЗНМ и МАН, сите најважни професионални стандарди генерално се опфатени и се согласни со одредбите на современите професионални кодекси, особено на новинарската професија. Меѓутоа, поедини медиуми и новинари во Република Македонија од разни причини не ги почитуваат професионалните стандарди како на пример: притисок на сопственикот на медиумот врз одговорниот уредник, од една страна, но и притисок на уредникот врз новинарот, гушење на слободата на изразување, вазалски однос на поедини новинари кон политичките моќници, објавување на наредени текстови, служење со уцени и рекет, невнимателност при известувањето за различностите, дискриминација, употреба на говор на омраза, воведување на цензура, сензационализам, линчување на личности, приватноста на личноста, откривање на изворот на информацијата, и др.

Оттука, ако сакаме да имаме етичко и одговорно новинарство потребно е да зајакне материјалната основа на новинарството. Исто така, многу важно етичко прашање

¹³ Д-р. Чедомир Чупиќ, Медијска етика и медијски линч, Чигоја штампа, Београд, 2010, стр. 14.

во новинарството, секако е правното регулирање на меѓусебниот однос помеѓу медиумот и новинарот, односно главниот и одговорен уредник и новинарот. Токму поради тоа, потребно е конкретно да се регулираат односите помеѓу наведените субјекти (сопственикот на медиумот, уредништвото и новинарот).

Користена литература

1. Бела книга за професионалните и работните права на новинарите, ССНМ, Скопје, 2014;
2. Борота-Поповска, Деловна етика, Де Гама, Скопје, 2004;
3. Густав Радбрух, Филозофија на правото, Правен факултет "Јустинијан Први", Скопје, 2008.
4. Дејан Донеv, Етика во новинарството 1, УКИМ, Скопје, 2011;
5. Декларација за правата и обврските на новинарите, Минхен, 1971
6. Денко Скаловски, Етика на одговорноста, Бигос, Скопје, 2005;
7. Dejl Zaket, Novinarska etika-moralna odgovornost u medijima, 2007, JP "Sluzben glasnik", (Наслов на оригиналот: Dale Jacquette, Journalistic Ethics-moral responsibility in the media;
8. Тамара. Чаушидис&3. Бојаровски, *Прирачник за Етиката во новинарството*, ЗНМ, Скопје, 2012.
9. Закон за авторското и сродните права, Сл. Весник на РМ бр.23/05, пречистен текст;
10. Извештај на "Freedom Haus", 2011, за слободата на медиумите;
11. Извештај на "Репортери без граници" за слободата на медиуми во 2011, 2012 и 2013;
12. Кирил. Темков, *Етика*, Просветно дело, Скопје, 2005;
13. Louis Alvin Dej, *Ethics in Media communications: Cases and Controversies*, Media centar, Beograd, 2004.
14. *Новинарски прирачник за следење на изборите*, Фондација Конрад Аденауер во Р. Македонија и Здружение на новинари на Македонија, Скопје, 2013.
15. Слаџана. Димишкова, *Слобода на изразувањето и демократијата*, Вечер прес, Скопје, 2008,
16. Снежана Трпевска, *Слобода на изразување, јавен интерес и медиумска регулација*, Висока школа за новинарство и односи со јавноста, Скопје, 2010;
17. Светомир. Шкарик, *Уставно право*, Култура, Скопје, 2009;
18. Статистички преглед број 2.4.3.11/449, Пријавени обвинети и осудени сторители на кривични дела во 2002, Државен завод за статистика, Република Македонија, 2003;
19. Томе Груевски, *Историја на новинарството*, Правен факултет "Јустинијан Први" Скопје и НИП "Студентски збор", Скопје, 2007;
20. Тед Вајт&Френк Барнс, *Емитирање вести: пишување, известување и продуцирање*, 5-то издание, Висока школа за новинарство и за односи со јавноста, 2010, Скопј
21. Етички кодекс на новинарите, Здружение на новинари на Македонија, 2001;
22. Маковеј, М. *Слобода на изразување*, Водич за имплементација на член 10 од Европската конвенција за човекови права, Совет на Европа, 2001
23. Чупиќ, Чедомир, *Медијска етика и медијски линч*, Чигоја штампа, Београд, 2011;

24. Зипфел, Кунцик, *Основи на публицистиката и комуникациите*, Фондација "Фридрих Еберт", Скопје, 1998.
25. Djordjevic, Toma, *Teorija Informacija – Teorija masovnih komunikacija*, Partizanska knjiga, Beograd, 1979;
26. Freedom of expression in Europe Case law concerning Article 10 of the European Convention on Human Rights, Council of Europe, Strasbourg, 2007;